

Katarzyna Bogacka

Wydział Nauk Społecznych

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

ORCID ID: 0000-0002-0149-4060

Orzeł polski na pastorałach biskupich z 1919 roku – tradycja i dziedzictwo

Wstęp. Orzeł biały – symbol niepodległej Polski

Odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 roku było także cezurą w sferze symbolizowania i wizualizowania idei niepodległości. Możliwość uzewnętrznienia po 123 latach patriotyzmu, dumy i radości z przywróconej suwerenności realizowana była odtąd w wielu dziedzinach sztuki. Także wśród insygniów wykonywanych dla hierarchów kościelnych odrodzonej Polski, oprócz tradycyjnej ikonografii religijnej ważne miejsce zyskały symbole niepodległościowe, na czele z orłem białym, czyli godłem Królestwa Polskiego, a następnie Rzeczypospolitej Polskiej. Jest on podstawowym elementem herbu, flagi i pieczęci państwa¹.

Bezpośrednio po zakończeniu I wojny światowej, motyw orła został przedstawiony na insygniach dwukrotnie – na dwóch pastorałach wykonanych w 1919 roku w warszawskiej pracowni „Bracia Łopieńscy”². Jego pojawienie się należy rozpatrywać w kontekście współczesnych wydarzeń

¹ Zob. A. Znamierowski, *Heraldyka i weksylologia*, współpr. i red. J.L. Kaczmarek, Warszawa 2017, s. 128, 301.

² Ich formę i historię omówiłam w artykule: K. Bogacka, *Pastorały biskupie z warszawskiej wytwórni „Bracia Łopieńskich”*, [w:] *Brązownictwo warszawskie: dzieła, twórcy, kolekcjonerzy i badacze*, red. M. Bryl, A. Badach, Warszawa 2016, s. 59–67.

politycznych, ale także jako kontynuację związanej z insygniami tradycji ikonograficznej. Równie interesujące są uwarunkowania podejmowania tego motywu w późniejszych czasach przy tworzeniu insygniów: pastorałów oraz pektorałów³.

W ponadtysiącletniej historii insygniów władzy biskupiej w Polsce, pierścieni, pastorałów, pektorałów oraz infułów, motyw orła polskiego występował zaledwie kilkanaście razy. Analiza zachowanych przekazów pisanych oraz zabytków wskazuje, że w każdym przypadku miał znaczenie symbolu o pierwszorzędnym znaczeniu, nadającego wymowę ideową całemu przedmiotowi oraz pozostałym jego dekoracjom.

Historia tych przedstawień ukształtowała się w odniesieniu do rozwoju wizerunków orła białego w ikonografii państwowej. Jej początek próbowano wiązać z domniemanym orłem na słynnym denarze Bolesława Chrobrego z 1000 roku (obecnie identyfikowanym z pawiem – symbolem Chrystusa). Za czasów Kazimierza Sprawiedliwego orzeł pełnił funkcję godła osobistego (niedziedzicznego), jako przedstawienie heraldyczne został wprowadzony przez Kazimierza I, księcia opolsko-raciborskiego (ok. 1222), a Henryk Pobożny używał go jako herbu województwa śląskiego (ok. 1224). Przyjmuje się, że orzeł jest herbem państwa polskiego od czasów koronacji Przemysła II w 1295 roku. Takie znaczenie orła białego podtrzymali następnii królowie, w tym ci, dla których nie był on herbem własnym (Władysław

³ Mianem insygniów biskupich określam pierścień i pastorał oraz mitrę (infułę) i pektorał, jako przysługujące każdemu duchownemu po otrzymaniu święceń biskupich. „Odnaki pontyfikalne biskupa są następujące: pierścień, pastorał, mitra, krzyż noszony na piersiach (pektorał), ponadto paliusz, jeśli na mocy prawa mu przysługuje”. *Ceremoniał liturgicznej posługi biskupów*, Katowice 2010, s. 22 [cz. I, r. IV, p. 57]. Symbolikę tych przedmiotów wyrażają słowa konsekratora kierowane do nowego biskupa podczas wręczania mu oznak jego władzy. Współcześnie mają one następujące brzmienie: „Główny szafarz przekazuje wyświęconemu insygnia biskupie. Najpierw wkłada pierścień na serdeczny palec prawej ręki wyświęconemu mówiąc: Przyjmij pierścień, znak wierności. Jeśli wyświęconemu przysługuje paliusz, główny szafarz przekazuje mu go przed włożeniem mitry, mówiąc: Przyjmij paliusz wzięty z konfesji świętego Piotra oraz nakłada go na jego ramiona. Następnie nakłada mu mitrę mówiąc: Przyjmij mitrę i niech jaśnieje w tobie blask świętości. Potem wręcza mu pastorał mówiąc: Przyjmij pastorał, znak urzędu pasterskiego posługiwania. Ibidem, s. 119 [cz. V, r. II, p. 525]. Jedynie pektorał nie zostaje wręczony biskupowi podczas jego konsekracji. Zob. K. Bogacka, *Insygnia biskupie w Polsce. Pierścień, pektorał, infuła. XI–XVIII w.*, Warszawa 2008, s. 36.

Łokietek i Kazimierz Wielki używali herbu ziemi kujawskiej, Przemyślidzi, Andegawenowie, Jagiellonowie – herbów dynastycznych)⁴.

Przyjęcie orła białego jako godła Polski związane jest z nośnością symboliki tego ptaka. Żyjący w blasku słońca i panujący nad innymi stworzeniami w przestworzach i na ziemi, był atrybutem i symbolem władzy duchowej i świeckiej, zwycięskiej wobec sił kojarzonych z ciemnością.

Orzeł jako ptak solarny reprezentował dobro, niejednokrotnie w kontekście zwycięstwa nad złem. W scenach walki z wężem orzeł symbolizuje zwycięstwo bóstwa solarnego nad chtonicznym. W walce z lwem reprezentuje duchową naturę człowieka pokonującą jego cielesność⁵. Symbol orła pojawia się w biblijnych obrazach uwielbienia Boga. Odzyskiwanie, zgodnie z wierzeniami, przez orła młodości poprzez zbliżenie się do słońca jest obrazem dobroci Bożej udzielającej człowiekowi wszelkich łask w nieskończonym wymiarze, a więc wiodącej do zbawienia:

(...) a którzy mają nadzieję w Panu, odmieniają się, wezmą pióra jak orły; polecą, a nie utrudzą się, chodzić będą, a nie ustaną. (Iz. 40, 31) On [Pan] odkupuje żywot twój od zatracenia, wieńczy cię miłosierdziem i litościami; on wypełnia dobrami pragnienia twoje, odnowi się jak u orła młodość twoja. (Ps. 102, 4–5)⁶

Święty Augustyn mówi zaś wprost: „W Chrystusie odnowi się niczym u orła młodość nasza”⁷. Warto zwrócić uwagę na tę część symbo-

⁴ Zob. S. Suchodolski, *Czy orzeł polski ma już tysiąc lat? (Uwagi o zwierzyńcu numizmatycznym Tomasza Panfila)*, „Biuletyn Numizmatyczny” 2001, nr 1 (321), (tam wskazówki bibliograficzne odnośnie do tematu); W. Górczyk, *Półksiężyc, orzeł, lew i smok. Uwagi o godłach napieczonych Piastów*, „Histmag” 2009; <https://histmag.org/Polksiezyc-orzel-lew-i-smok.-Uwagi-o-godlach-napieczonych-Piastow-3057> [dostęp: 08.08.2018]; S.K. Kuczyński, *Herb Królestwa Polskiego w XIV–XV wieku. Wokół genezy, treści funkcji*, [w:] *Imagines Potestatis. Rytuály, symbole i konteksty fabularne władzy zwierzchniej. Polska X–XV w.*, red. J. Banaszkiwicz, Warszawa 1994, s. 152–154.

⁵ Zob. J.E. Cirlot, *Słownik symboli*, Kraków 2006, s. 293 i nn.; A. Znamierowski, op. cit., s. 299. Z obfitej, liczącej już 5 tysięcy lat symboliki sygnalizują jedynie te wątki, które wydają się kluczowe dla znaczenia motywu orła w dekoracji insygniów.

⁶ Cyt. za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, przeł. J. Wujek, wstęp i komentarz S. Styś, W. Lohn, Kraków 1962.

⁷ Cyt. za: D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, przeł. W. Zakrzewska i in., Warszawa 1990, s. 241.

liki orła, która podkreśla jego związek z orlętami aspirującymi do stania się podobnymi do rodziców. Komentarz św. Ambrożego wskazuje na przymioty tych, którzy przyjmują naturę orłów:

Stałeś się szlachetnym orłem, odkąd zacząłeś dążyć do nieba, a gardzić ziemią. Szlachetne orły krążą wokół ołtarza, bo „gdzie ciało tam i orły”. Ołtarz jest symbolem ciała, na ołtarzu zaś spoczywa Ciało Chrystusa. Wy jesteście orłami odnowionymi przez obmycie z grzechów⁸.

Słowa te można odnieść do narodu, który przyjmuje orła za swe godło. Orzeł biały występujący w herbie Polski odzwierciedla także wiarę w jego bezpośrednie, apotropaiczne działanie: ten, kogo orzeł chroni, uniknie losu jego ofiar.

W odniesieniu do insygniów z orłem, wzmiankowana wyżej symbolika zostaje złączona z symboliką danego rodzaju insygnium oraz znaczeniem innych motywów zdobniczych. Poznanie kontekstu ich powstania umożliwia odtworzenie ich społecznego znaczenia.

Tradycja insygniów z orłem – pastorał i mitra Fryderyka Jagiellończyka

Tradycja umieszczania orła polskiego na insygniach władzy biskupiej sięga co najmniej insygniów ufundowanych przez kardynała Fryderyka Jagiellończyka (1468–1503), opisanych w inwentarzu katedry wawelskiej z 1563 roku, jako najwspanialsze ze wszystkich tego typu przedmiotów przechowywanych wówczas w skarbcu. Spektakularną *mitra pretiosa*, „całą z drogich kamieni”, zdobiły wyobrażenia świętych i aniołów, a na wstęgach wyszyty był orzeł polski i herb habsburski. Pastorał Fryderyka miał zaś nodus z figurką św. Stanisława oraz herbami Polski i Habsburgów⁹. O wyglądzie orła na tym niezachowanym insygnium można wnioskować na podstawie opisu berła kardynalskiego Fryderyka, które ofiarował Uniwersytetowi Jagiellońskiemu: „największe i najokazalsze (...), mające na szczycie w koronie herb Aleksan-

⁸ Cyt. za: Ibidem.

⁹ Insygnia te już nie istnieją. Pastorał Fryderyka został zapewne przetopiony, ponieważ po raz ostatni wzmiankowano o nim w 1586 r. W 1780 r. uszkodzoną infułę oddano z polecenia kapituły *ad destruendum* [na zniszczenie]; K. Bogacka, *Insygnia biskupie w Polsce*, op. cit., s. 120, 285, tam wcześniejsza literatura.

dra VI, orła pod kapeluszem kardynalskim i herb habsburski o tłach z barwnej emalii”¹⁰ oraz wyglądu zachowanej pieczęci (wykonanej po konsekracji arcybiskupiej 21 grudnia 1493)¹¹ i innych przedmiotów z nim związanych¹². Jest prawdopodobne, że kardynał posiadał sygnet z orłem, jak jeden z pierścieni królowej Bony – „z orłem w rubinie-balassie”. Nie byłby to pierścień pontyfikalny, lecz pierścień z herbem przysługujący wyłącznie kardynałom¹³.

Orzeł i herb Habsburgów upamiętniały królewskie pochodzenie Fryderyka po mieczu i kądzieli, przy czym orzeł zastąpił Pogoń i podwójny krzyż używane dotychczas przez Jagiellonów¹⁴. Znamienne jest wyeksponowanie orła polskiego jako herbu ojczystego, a jednocześnie jako godła królestwa. Można sądzić, że podobnie jak na pieczęci majestatowej ojca prymasa, króla Kazimierza Jagiellończyka¹⁵, także na insygniach Fryderyka wyeksponowano motywy heraldyczne w sposób przemyślany, a efekty tej prezentacji wpisywały się w cele polityki jagiellońskiej.

Dzięki temu Fryderyk w symboliczny sposób manifestował spójną tożsamość przedstawiciela rodu Jagiellonów, syna króla Polski, równego bratu-królowi, oraz zwierzchnika Kościoła krakowskiego, a później także

¹⁰ Cyt. za: T. Kruszyński, *Działalność artystyczno-kulturalna kardynała Fryderyka Jagiellończyka i jego dary dla katedry wawelskiej*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU” 1947, nr 5, s. 157–160.

¹¹ B. Trelińska, *Pieczęć kapituły metropolitalnej gnieźnieńskiej z czasów arcybiskupa Fryderyka Jagiellończyka*, [w:] *Ecclesia, cultura, potestas. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa. Księga ofiarowana Siostrze Profesor Urszuli Borkowskiej OSU*, red. P. Kras i in., Kraków 2006, s. 515.

¹² Z. Piech, *Monety, pieczęcie i herby w systemie władzy Jagiellonów*, Warszawa 2003, s. 218.

¹³ K. Bogacka, *Pastorały w Polsce. XI–XVIII w.*, Marki 2004, s. 127; Zob. Eadem, *Geneza i treści ideowe motywów heraldycznych umieszczanych na insygniach biskupich*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe pograniczy. Drobna szlachta*, red. I. Kotowicz-Borowy, Warszawa 2007, s. 215.

¹⁴ Z. Piech, *Monety*, op. cit., s. 243–268; Idem, *Symbole władzy i państwa w monarchii Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Imagines Potestatis*, op. cit., s. 117–150; N. Nowakowska, *Królewski kardynał. Studium kariery Fryderyka Jagiellończyka (1468–1503)*, Kraków 2011, s. 127–129.

¹⁵ J. Bartoszewicz, *Królewicze-biskupi. Żywoty czterech kapłanów*, Warszawa 1851, s. 69–72. Zob. P. Węcowski, *Pieczęć majestatowa Kazimierza Jagiellończyka. Dacacja oraz próba wyjaśnienia, dlaczego król przestał jej używać*, „Studia Źródłoznawcze” 2011, t. 49, s. 108 i nn.

gnieźnińskiego. Orzeł polski na jego insygniach stał się symbolem o pierwszorzędnej wadze, choć sama idea konsekwentnego eksponowania motywów heraldycznych na atrybutach sprawowanych urzędów, została przejęta od poprzedników na biskupstwie krakowskim, kard. Zbigniewa Oleśnickiego i bp. Tomasza Strzemińskiego [Strzępińskiego]¹⁶. Bezprecedensowa pozycja Fryderyka w Kościele i państwie polskim wyjaśnia okazałość wykonanych dlań insygniów. Jak pisał Julian Bartoszewicz:

On Jagiellonów utrzymał na tronie polskim, a w czasie ostatniego bezkrólewia jako prymas, znosił cały ciężar rządu na swoich barkach. (...) [Zaskarbił sobie] wdzięczność brata Aleksandra, który był mu winien koronę. (...) Miał prawo rozdawać w kraju wszystkie godności duchowne i świeckie: Fryderyk miał wszystkie prawa przywileje panującego – prócz tylko samego tytułu. (...) Mądre były jego rządy i sprawiedliwe. (...) Dwór kardynalski jako prawdziwie królewski, stał się okazalszy jeszcze¹⁷.

Później, od XVI do XIX wieku, motyw orła nie pojawiał się na insygniach biskupich, upowszechnił się natomiast zwyczaj umieszczania na nich herbów rodowych¹⁸. Insygnia Fryderyka „patronują” zaś wszystkim późniejszym, na których orzeł polski umieszczany był na tarczach herbowych.

Znaczenie chorągwi i orderów dla późniejszych insygniów z wizerunkiem orła

Druga część tradycji „insygniów z orłem” ukonstytuowała się dzięki przedstawieniom orła białego na chorągwiach i orderach.

¹⁶ Zob. K. Bogacka, *Geneza i treści ideowe*, op. cit.; Eadem, *Insygnia biskupie w Polsce*, op. cit., s. 283–285. Natalia Nowakowska zwraca uwagę na spójność programu ikonograficznego wszystkich insygniów i atrybutów kardynała, mającego pełnić funkcje wizerunkowo-propagandowe dynastii. Chęcią zerwania z panującym jeszcze przekonaniem niektórych, że Jagiellonowie to obca dynastia, wywodząca się z barbarzyńskiej Litwy tłumaczy zastąpienie orłem dotychczasowych symboli jagiellońskich (N. Nowakowska, op. cit., s. 128). Według autorki, „kardynał przejmował symbole opozycji – słynnego biskupa Oleśnickiego i jego zwolenników”, z którym łączyło go „wiele podobieństw, szczególnie w sferze liturgii, zamawianych przedstawień rzeźbiarskich, a nawet zaangażowania w propagowanie kultu św. Stanisława” (ibidem, s. 131–136).

¹⁷ J. Bartoszewicz, op. cit., s. 69–72.

¹⁸ Zob. K. Bogacka, *Geneza i treści ideowe*, op. cit.

Geneza tych pierwszych wizerunków sięga rzymskich insygniów legionowych, zwanych aquila, mających formę srebrnej lub brązowej figurki orła z rozpostartymi skrzydłami, osadzonej na drzewcu. Podczas reformy armii za drugiego konsulatu Gajusza Mariusza (104 przed Chr.) zrezygnowano z innych rodzajów wizerunków na rzecz czczonego symbolu Jowisza. Aquila była najcenniejszą i najbardziej chronioną własnością legionu, jego najważniejszym znakiem (signum). Niosący ją na przedzie wojska chorągży (aquilifer) za czasów Juliusza Cezara miał uratować orła zrywając go z drzewca i ukrywając. Insygniów z orłem używano nadal, gdy chrześcijaństwo stało się religią państwową Imperium, a jednogłowy orzeł wiąże się z tradycją cesarstwa zachodniorzymskiego przekazaną zachodniej i centralnej Europie¹⁹. W tym kontekście należy rozpatrywać dzieje orła białego.

W drugiej połowie XII i XIII wieku, wraz ze wzrostem znaczenia, jako godło Królestwa Polskiego i znak króla (np. na pieczęciach), orzeł biały przedstawiany był na chorągwiach królewskich (wykształciły się także chorągwie ziemskie i rodowe). W połowie XVI wieku własna chorągiew stała się znakiem rozpoznawczym każdego oddziału wojska, a następnie nastąpił podział na chorągwie piechoty i sztandary jazdy. Orzeł był na nich ukazywany często dwukrotnie: (wyhaftowany) na płacie oraz jako głowica – zwieńczenie drzewca (pełnoplastyczny odlew na tablicy z numerem pułku lub inicjałami)²⁰.

Orzeł biały stał się głównym motywem pierwszego nowożytnego orderu polskiego – Orderu Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny. Został on utworzony przez Władysława IV (z udziałem Jerzego Ossolińskiego), zatwierdzony bullą papieża Urbana VIII w 1634 roku i ogłoszony w 1637 roku, pomimo iż szlachta była przeciwna podwyższaniu statusu kogokolwiek spośród „braci”. Aby uspokoić jej obawy, zarekomendowano jego powstanie jako odnowienie orderu ustanowionego przez Władysława Łokietka. Kawaleria orderu NMP miała stanowić krąg najbardziej lojalnych poddanych króla. Chrześcijańską wymowę orderu odczytywano jako przeciwstawienie otomańskiej Turcji. Ponieważ ranga orderu spadła, król Jan III Sobieski próbował reaktywować go w oparciu o założone za jego rządów Bractwo Niepokalanego Poczęcia i Wniebowzięcia NMP. Należący do zwy-

¹⁹ Zob. *Mała encyklopedia kultury antycznej*, red. Z. Piszczek, Warszawa 1966, s. 681–682.

²⁰ A. Znamierowski, *Insygnia, symbole i herby polskie*, Warszawa 2003, s. 155; M. Męclewska, *Kawalerowie i statuty Orderu Orła Białego 1705–2008*, Warszawa 2008, s. 224.

ciężcy spod Wiednia wzorcowy egzemplarz stał się podstawą dla powstania Orderu Orła Białego²¹.

Ustanowiony w dniu 1 listopada 1705 roku przez Augusta II Mocnego, na awersie nosił wizerunek Orła Białego oraz napis: *Pro Fide, Rege et Lege*. W Polsce przedrozbiorowej jego wygląd był kilkakrotnie zmieniany, po raz ostatni przez Stanisława Augusta Poniatowskiego podczas wojny w 1792 roku²². Zamawiane u różnych złotników poszczególne egzemplarze miały nieco odmienny wygląd.

Order Orła Białego, erygowany w Tykocinie jako narzędzie polityki saskiej, aż do odzyskania przez Polskę niepodległości, łatwo ulegał dewaluacji wskutek rosnącej liczby nadań (za Augusta II Mocnego – 50, za Augusta III Sasa – 335, za Stanisława Augusta – 549) i nierzadkiego dostosowywania ich do bieżących, antypolskich celów politycznych²³. W 1795 roku władze zaborcze zabroniły nadawania orderu, a kawalerom – noszenia go, z tego ostatniego zakazu wyłamywano się jednak. W okresie Księstwa Warszawskiego został przywrócony, a po powstaniu listopadowym – włączony w system odznaczeń rosyjskich.

W XVIII i XIX wieku order został nadany kilkudziesięciu biskupom, co odzwierciedla obfita ikonografia portretowa. Niesie ona przesłanie o zasługach duchownych, a dzięki niej wizerunek orła na trwałe został skojarzony z cnotami towarzyszącymi pełni kapłaństwa. Jednak w rzeczywistości kształtowanej polityką zaborcy, wśród odznaczonych byli także duchowni niesławnej pamięci, jak targowiczanie biskup Ignacy Jakub Massalski.

Należną rangę nadano orderowi dopiero w odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej. W Ustawie z dnia 4 lutego 1921 r. o ustanowieniu orderu Orła Bia-

²¹ K. Filipow, *Order Orła Białego 1705–2005*, Białystok 2006, s. 9 i nn. Order Jana III przechowywany był w zbiorach Radziwiłłów w Nieświeżu (w latach 1759–1764 w zbiorach Augusta III w Dreźnie), zrabowany wraz ze zbiorami numizmatycznymi w 1812 r. przez wojska carskie gen. Czaczigowa, nie wrócił wraz częścią zbiorów po pokoju ryskim, lecz dopiero w latach 80. XX wieku został zakupiony na aukcji. Obecnie znajduje się w Pokoju Orderowym Zamku Królewskiego w Warszawie; ibidem, s. 22–24.

²² *Ordery polskie*, [w:] Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. 4, s. 298 i nn oraz ilustracja na s. 299.

²³ Zob. J. Pruszyński, *Order Orła Białego w Rzeczypospolitej*, „Wrota Podlasia” 2015; https://www.wrotapodlasia.pl/pl/region_i_gospodarka/region/urodziny_wojewodztwa/Order%20Orla%20Bialego%20w%20Rzeczypospolitej.html [dostęp: 08.08.2018].

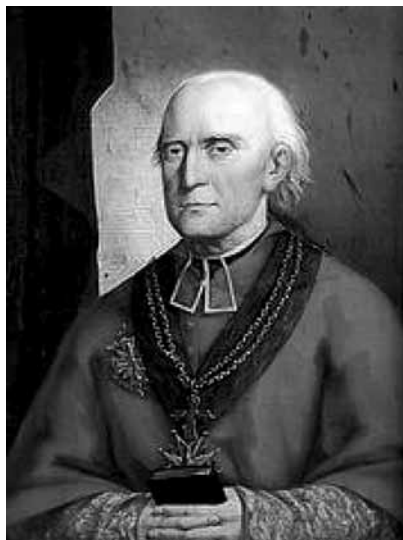
łego zapisano, że jest on „najwyższą odznaką honorową Rzeczypospolitej i będzie nadawany osobom, które istotnie i wybitnie przyczyniły się do odzyskania lub utrwalania niepodległości i zjednoczenia Polski albo działań na rzecz jej rozkwitu”, „w celu nagradzania znamienitych zasług zarówno cywilnych, jak wojskowych, położonych w czasie pokoju lub wojny dla chwały i pożytku Rzeczypospolitej”²⁴.

Innym elementem tradycji orderowej insygniów z orłem jest Order Wojskowy Virtuti Militari (łac. Męstwu wojskowemu – [cnocie] dzielności żołnierskiej) – najwyższe polskie odznaczenie wojskowe oraz najstarszy order wojskowy na świecie spośród nadawanych do chwili obecnej. Został ustanowiony przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego 22 czerwca 1792 roku dla uczczenia zwycięstwa w bitwie pod Zieleńcami po rozpoczęciu

Biskup Jan Aleksander Lipski (kardynał od 1737), pierwszy biskup odznaczony w 1726 r. przez Augusta II Mocnego, fragment, fot. M. Szczepańczyk, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/75/Jan_Aleksander_Lipski.JPG [dostęp: 01.05.2019]

²⁴ Ustawa z dnia 4 lutego 1921 roku o ustanowieniu orderu „Orła Białego”, Dz. U. 1921, nr 024, poz. 136.

Prymas Tymoteusz Gorzeński (1743–1825), odznaczony w 1785 r. przez Stanisława Augusta Poniatowskiego; źródło: https://vignette.wikia.nocookie.net/poznan/images/3/31/Tymoteusz_Gorze%C5%84ski.PNG/revision/latest?cb=20131221112010&path-prefix=pl [dostęp: 01.05.2019]

wojny polsko-rosyjskiej przeciwko interwencji Imperium Rosyjskiego i konfederacji targowickiej, a w obronie Konstytucji 3 maja. Dewiza orderu brzmi: Honor i Ojczyzna²⁵.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, ustawą z dnia 1 sierpnia 1919 r. odznaczenie przywrócono podkreślając, iż „Order wojskowy »Virtuti Militari« jest nagrodą czynów wybitnego męstwa i odwagi, dokonanych w boju i połączonych z poświęceniem się dla dobra Ojczyzny»²⁶.

Pastorały z orłem z 1919 roku

Wielowątkowa tradycja znalazła wyraz w dwóch pastorałach wykonanych w 1919 roku w warszawskiej pracowni „Braci Łopieńskich” dla biskupów:

²⁵ Miesiąc później, 23 lipca król przystąpił do konfederacji targowickiej, a w następnym roku podpisano traktaty II rozbioru Polski.

²⁶ Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. orderu wojskowego „Virtuti Militari”, Dz. U. 1919, nr 67, poz. 409, Art. 4.

Adolfa Józefa Bożeńca Jełowickiego oraz Stanisława Galla²⁷. Głównym motywem dekoracyjnym krzywaśni obydwóch lasek biskupich jest pełnoplastyczny ukoronowany orzeł ze wzniesionymi w górę, rozpostartymi skrzydłami.

Kształt orła na obydwóch insygniach wywodzi się wprost z tradycji orła haftowanego na sztandarach Królestwa Polskiego (1815–1830). Podobnie stylizowane orły umieszczano jako główce sztandarów, fundowanych tuż po odzyskaniu niepodległości, nierzadko ze środków społecznych, jak np. sztandar 11. Pułku Ułanów Legionowych (od 1937 r. im. marszałka Edwarda Śmigłego-Rydza), wręczony 9 września 1919 roku dowódcy pułku, ppłk. Mariuszowi Zaruskiemu, jako dar od miasta Wilna i Patriotycznego Związku Polek²⁸.

Bracia Łopieńscy znali najpewniej pracę Walerego Eljasza Radzikowskiego (1841–1905) ukazującą legendarnego założyciela państwa polskiego – Lecha z braćmi i wzbijającym się do lotu orłem. Bezpośredni wzór wydaje się stanowić ukoronowany orzeł ze wzniesionymi skrzydłami i krzyżem *Virtuti Militari* na piersi, znajdujący się na opublikowanej w 1918 roku winiecie *Dziennika Rozporządzeń Komisji Wojskowej*, przekształconej pod koniec roku w Ministerstwo Spraw Wojskowych. Oprócz wskazanych mogły istnieć także inne wzorce.

Wcześniejszy z pastorałów powstał dla biskupa Adolfa Józefa Bożeńca Jełowickiego (1863–1937), sufragana lubelskiego i biskupa tytularnego Lorymy – pierwszego biskupa wyświęconego po odzyskaniu niepodległości. Fakt ten upamiętnia dedykacja pod nodusem: „Jego Eks. Księdzu / Adolfovi Jełowickiemu / pierwszemu Biskupowi konsekrowanemu / w odrodzonej Polsce 23 Marca 1919, / w dowód najwyższej czci / Maria i Władysław Jarozyńscy”²⁹. W złożonej krzywaśni osłoniętej liśćmi akantu ukazano srebrnego ukoronowanego orła wzbijającego się do lotu. Spośród innych pastora-

²⁷ W czasie, gdy powstały omawiane pastorały pracownię prowadzili Grzegorz (1867–1939) i Feliks (1866–1941) Łopieńscy, synowie Jana (zm. 1907). Firma od około 1900 roku nosiła nazwę „Bracia Łopieńscy. Fabryka Wyrobów Bronzowych i Srebrnych”.

²⁸ M. Pacut, *Sztandar 11. pułku ułanów legionowych im. marszałka Edwarda Śmigłego-Rydza z Ciechanowa*; <http://www.muzeumwp.pl/> [dostęp: 08.08.2018].

²⁹ Pastorał z orłem w koronie – biskupa Adolfa Józefa Bożeńca Jełowickiego, Lublin, Skarbiec Archikatedry w Lublinie. Zob. K. Bogacka, *Pastorały biskupie*, op. cit., s. 61–62.

łów (ze wszystkich okresów historycznych) cechą wyróżniającą jest skierowanie pełnoplastycznego motywu (orła) zdobiącego krzywaśń – ku jej tylnej części. Zważywszy, że biskup trzyma pastorał otwartą częścią krzywaśni ku wiernym, skierowanie orła w odwrotną stronę mogłoby zostać uznane za błąd, jest jednak zrozumiałe, jeżeli w kompozycji pastorału zastosowano reguły obowiązujące w odniesieniu do chorągwi, w której „głowa orła powinna być zawsze zwrócona w kierunku drzewca niezależnie od tego, na której stronie chorągwi się znajduje”³⁰. Nawiązano tym samym do symboliki sztandaru, który „jest widomym znakiem uosabiającym Państwo Polskie; jest symbolem najwyższych wartości ducha i ciała, których Polska wymaga od swych żołnierzy”³¹.

Przesłanie ideowe insygnium było odzwierciedleniem patriotycznych nastrojów w odrodzonej Polsce, obejmujących także duchowieństwo. W kwietniu 1918 roku niepodległe państwo polskie uznał papież Benedykt XV, wysyłając do Warszawy delegata apostolskiego, Achillea Rattiego (późniejszy papież Pius XI). W listopadzie 1918 roku papież skierował do narodu polskiego odezwę nobilitującą pozycję Polski jako kraju chrześcijańskiego, określając ją: „Polonia semper fidelis”. Nominacja biskupia Adolfa Jełowickiego wpisała się w ówczesne silne związki Kościoła polskiego ze Stolicą Apostolską i stanowiła dopełnienie wcześniejszej kariery duchownego, który uprzednio pełnił dwukrotnie godność prałata domowego Jego Świątobliwości (przed 1903 i 1918), sędziego surogata warszawskiego (1914), kanonika metropolitalnego warszawskiego (1915) i wiceoficjała. Do awansu przyczyniły się wymienione zaszczyty i bliskie relacje z papieżem, a także pochodzenie z zasłużonego kniaziowskiego rodu (co upamiętnia wygrawerowany pod nodusem herb Jełowicki). Biskup Jełowicki został prekonizowany 9 listopada 1918 roku, a sakrę biskupią przyjął 23 marca następnego roku w kościele pw. św. Trójcy w Warszawie.

Ofiarodawcami insygnium byli: Władysław Jaroszyński (1872–1934) i jego żona, Maria Antonina ze Złotnickich (1887–1961) oraz Maria

³⁰ Zob. A. Chmiel, *Barwa i chorągiew polska z ryciną*, Kraków 1919. Pierwszy jednolity wzór chorągwi dla piechoty i sztandaru dla jazdy określiła Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. o godłach i barwach Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. 1919, nr 69, poz. 416; K. Bogacka, *Pastorały biskupie*, op. cit.

³¹ Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 listopada 1937 r. o znakach wojska i marynarki wojennej, Dz. U. 1938, nr 5, poz. 32, Art. 7. Dekret zniósł rozróżnienie na sztandar i chorągiew, pozostawiając określenie sztandar i jego definicję.

Krzywaś pastorału bp. Adolfa Józefa Bożeńca Jełowickiego, fot. K. Bogacka

Krzywaś pastorału bp. Stanisława Galla, fot. K. Bogacka

Jaroszyńska – wnuczka Stefanii z Jełowickich, siostry Teodora Jełowickiego. Można sądzić, że mieli oni wpływ na dobór programu ikonograficznego.

Także w 1919 roku „Bracia Łopieńscy“ wykonali drugi pastorał z motywem orła, na zamówienie księży kapelanów odrodzonego Wojska Polskiego. Pełnoplastyczną figurkę orła – o bardziej zwartej sylwetce – umieszczono tu u nasady krzywaśni na prostopadłościennej skrzynce, imitując głowicę sztandaru. Powyżej, w środku woluty, wkomponowano krzyż *Virtuti Militari* według wzoru z 1918 roku. Jego dekoracje odwołują się do tradycji ikonograficznej orła – głowni sztandaru oraz Krzyża Srebrnego *Virtuti Militari* – V klasy, który „otrzymuje oficer, podoficer lub żołnierz za czyn wybitnego męstwa, połączony z narażeniem życia”³², a którym odznaczano także sztandary.

³² Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. orderu wojskowego „*Virtuti Militari*”, op. cit., Art. 4.

Walery Eljasz Radzikowski (1841–1905), *Lech, Czech i Rus z orłem*, Biblioteka Narodowa, fragment; https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lech_111.PNG [dostęp: 08.08.2018]

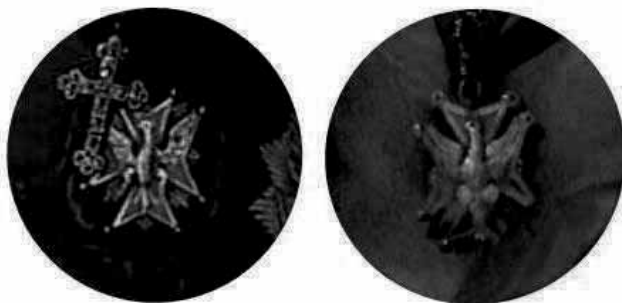
Orzeł na winiecie, 28 października 1918, *Dziennik Rozporządzeń Komisji Wojskowej*, 1918, R. 2, nr 2; <https://fbc.pionier.net.pl/details/nmnd-S6v> [dostęp: 08.08.2018]

Pastorał ten był przeznaczony dla pierwszego biskupa polowego odrodzonego Wojska Polskiego, gen. Stanisława Galla. Nominację na biskupa pomocniczego archidiecezji warszawskiej i biskupa tytularnego Halicarnassus otrzymał on od papieża Benedykta XV dnia 29 lipca 1918 roku, a już po odzyskaniu niepodległości, 17 listopada tego samego roku, przyjął sakrę biskupią z rąk Aleksandra Kakowskiego. 5 lutego 1919 roku został mianowany biskupem polowym i od początku podjął energiczne działania w kierunku konsolidacji wojska i duchowieństwa wojskowego oraz wzmożenia węg religijności.

Pierwsze odezwy pasterskie, powiadamiające o objęciu swego odpowiedzialnego urzędu, wydał Ks. Biskup Polowy dniu 22. II 1919 roku. W odezwie do wojska przypomina Ks. Biskup, że żołnierz polski staje się „owym żywym murem przed wrogiem, który ze wschodu i zachodu niesie zniszczenie i zagładę wiary świętej i cywilizacji”. W obszerniejszym zaś liście swym do księży kapelanów nakłania Ks. Biskup do gorliwości, aby w tych przełomowych czasach „żołnierza uchronić i zabezpieczyć od wpływów bezbożnych i wywrotowych, które nań czyhać mogą”. Poleca szczególnie opiekę nad rannymi i oświecenie religijne żołnierza. (...)

Z prawdziwym wzruszeniem witali swego Pasterza żołnierze na placówkach, których Ks. Biskup mimo złą pogodę i osobiste niebezpieczeństwo w pierwszej linii odwiedził³³.

³³ T. Jachimowski, *Pierwszy Biskup Polowy Wojsk Polskich*, Warszawa 1937.

Order Orła Białego na portretach:

a) *Biskup Antoni Dominik Tyszkiewicz*, odzn. 1744, nieznanymi malarz, XVIII w., fragment; *Žemaičių vyskupystės muziejus* (Żmudzkie Muzeum Diecezjalne); <http://www.varniai-museum.lt> [dostęp: 08.08.2018]

b) *Biskup Feliks Paweł Turcki*, odzn. 1773, Antoni Aleksandrowicz, 1788 r., Zamek Królewski w Warszawie, fragment; https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Feliks_Pawe%C5%82_Turcki.PNG [dostęp: 08.08.2018]

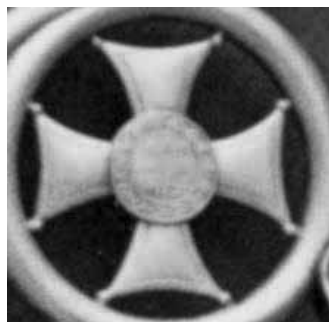
Sztandar Królestwa Polskiego (kongresowego), przed 1830, Muzeum Wojska Polskiego, Warszawa; *Sztandar_1_Jędrzy_pułk_(Wojsk_Polskich_Królestwa_Kongresowego)* [dostęp: 8.08.2018]

Orzeł w zwieńczeniu sztandaru 11. Pułku Ułanów Legionowych im. marszałka E. Śmigłego-Rydza z Ciechanowa <http://www.muzeumwp.pl/>; [dostęp: 08.08.2018]

Orzeł u nasady woluty pastorału
bp. Galla; fot. K. Bogacka

Order Wojenny Virtuti Militari
odwzorowany w wolicie
pastorału bp. S. Galla, 1919 r.;
fot. K. Bogacka

Krzyż srebrny Orderu Wo-
jennego Virtuti Militari (re-
wers), archiwum rodzinne
p. Iwony Czubryt; http://www.wikiwand.com/pl/Julian_Czubryt
dostęp 8.08.2018]

Omawiany „pamiątkowy pastorał, ozdobiony krzyżem *Virtuti Militari*” został mu ofiarowany przez księży kapelanów w dniu 11 grudnia 1919 roku, podczas zwołanego przezeń w Warszawie pierwszego zjazdu dziekańskiego, poświęconego „dalszemu doskonaleniu duszpasterstwa, a także pracy religijno-oświatowej i społecznej w armii”³⁴.

Wręczenie insygnium stanowiło symboliczne uhonorowanie pierwszego roku działalności ks. Stanisława Galla jako biskupa polowego, w której dawał wyraz swemu patriotyzmowi, odwadze i zmysłowi organizacyjnemu. Był więc podarunkiem wyrażającym wdzięczność wobec pierwszego biskupa polowego odrodzonego państwa polskiego za zorganizowanie struktury duszpasterstwa wojskowego i unormowanie jego służby wśród jednostek frontowych. Jednocześnie kapelani dali wyraz przekonaniu, że zasługi te są godne orderu *Virtuti Militari*. W kompozycji pastorału nawiązano wprost do wojskowych insygniów, sztandarów i odznaczeń powiązanych symboliką orła.

Zamiast zakończenia – dziedzictwo pastorałów z orłem

Pastorały z orłem wykonane przez „Braci Łopieńskich” w 1919 roku są dziś materialnym świadectwem dumy i radości z odzyskanej niepodległości. Ich forma jest w pełni oryginalna, choć osadzona w tradycji dawnych insygniów, jednocześnie zainspirowana dawnymi i współczesnymi realizacjami plastycznymi wykorzystującymi motyw orła – odznaczeniami, chorągwiami, a także malarstwem oraz grafiką – i stojącymi za nimi treściami ideowymi. Pozostały jednak dziełami jednostkowymi, nie znajdując kontynuacji w późniejszych, międzywojennych insygniach polskich.

Po II wojnie światowej pełnoplastyczny wizerunek orła polskiego w koronie nie był umieszczany na insygniach przez około 20 lat³⁵. Przyczyn można upatrywać w konieczności podporządkowania się przez złotników politycznej decyzji o zerwaniu z przedwojenną tradycją godła polskiego. W 1944 roku orła bez korony przyjęły za godło powołane w Moskwie władze PKWN, a w 1948 – Polska Rzeczpospolita Ludowa – trawestację orła z 1927 roku, zwanego oficjalnie „orłem piastowskim”. Co prawda rezygnacja z korony nastąpiła nie

³⁴ Ibidem.

³⁵ Wniosek ten opieram na prowadzonej przeze mnie od ok. 20 lat kwerendzie.

po raz pierwszy w historii godła, jednak tym razem związana była ewidentnie zbrakiesuwerenności kraju, z próbą wyrugowania nieodwiecznej symboliki narodowej i zastąpienia jej nową, nawet jeżeli wizualnie podobną, to niosącą inne treści ideowe. Orzeł w koronie stał się na dziesięciolecie symbolem patriotyzmu Polaków nieakceptujących władzy PRL, za którego eksponowanie groziły konsekwencje przewidziane prawem podległego państwa. Jawne kulturowanie dziedzictwa orła białego niósł zaś Rząd RP na Uchodźctwie.

Nie dziwi więc, że w kontekście przygotowań do obchodów 1000-lecia chrztu Polski, w latach 60. XX wieku, w pracowni Veritas, według projektu prof. Adama Jabłońskiego, wykonano pastorał z orłem bez korony, wyrzeźbionym w bryłce bursztynu. Przeznaczony był on dla prymasa Polski, kardynała Stefana Wyszyńskiego.

Pierwszym insygnium od 1919 roku eksponującym orła w koronie, był pektorał z 1987 roku zaprojektowany i wykonany przez warszawskiego złotnika Krzysztofa Śniegockiego dla Ojca Świętego Jana Pawła II. W imieniu Cechu Złotników, Zegarmistrzów, Optyków, Grawerów i Brązowników m.st. Warszawy został on подарowany papieżowi z okazji jego pielgrzymki do Polski oraz udziału w II Kongresie Eucharystycznym. Podczas tej samej wizyty Ojciec Święty przekazał krzyż ks. prymasowi Józefowi Glempowi. Obydwie donacje zostały upamiętnione inskrypcjami na rewersie pektorału, wykonanymi przez jego autora³⁶.

W latach 90. powstała grupa insygniów reprezentujących tradycję heraldycznych przedstawień orła polskiego zapoczątkowaną przez niezachowane pastorał i infułę Fryderyka Jagiellończyka. Motyw orła białego pojawił się na emaliowanych plaketach dwóch pastorałów kolejnych ordynariuszy drohiczyńskich: Władysława Jędruszka (1991–1994) oraz Antoniego Pacyfika Dydycza (1994–2014)³⁷.

Nawiązaniem do godła Rzeczypospolitej Obojga Narodów wyróżnia się zaś herb czterodzielny z Orłem i Pogonią w układzie szachownicowym, umieszczony na przecięciu ramion pektorału – powiększonej kopii ołowiowego krzyżyka z pierwszej połowy XI wieku z grobu opackiego w Tyńcu.

³⁶ Szczegółowe informacje o pektorale zawdzięczam jego projektantowi i wykonawcy, p. Krzysztofowi Śniegockiemu.

³⁷ Zob. K. Bogacka, *Insygnia biskupów drohiczyńskich – z dziejów polskiego dziedzictwa kulturowego*, „Roczniki Katedry Nauk Humanistycznych SGGW. Dziedzictwo kulturowe”, t. 2, Warszawa 2006, s. 175–181.

Krzyże takie, ze schematyczną postacią Ukrzyżowanego na awersie, należały do prymasa Polski, kardynała Józefa Glempa oraz do innych biskupów³⁸.

Katarzyna Bogacka

Bibliografia

Źródła

Ceremoniał liturgicznej posługi biskupów odnowiony zgodnie z postanowieniem świętego soboru watykańskiego II wydany z upoważnienia papieża Jana Pawła II dostosowany do zwyczajów diecezji polskich, Katowice 2010.

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 listopada 1937 r. o znakach wojska i marynarki wojennej, Dz. U. 1938, nr 5, poz. 32.

Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. o godłach i barwach Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. 1919, nr 69, poz. 416.

Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. orderu wojskowego „Virtuti Militari”, Dz. U. 1919, nr 67, poz. 409.

Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o ustanowieniu orderu „Orła Białego”, Dz. U. 1921, nr 024, poz. 136.

Opracowania

Bartoszewicz J., *Królewicze-biskupi. Żywoty czterech kapłanów*, Warszawa 1851.

Bogacka K., *Geneza i treści ideowe motywów heraldycznych umieszczanych na insygniach biskupich*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe pograniczy. Drobną szlachta*, red. I. Kotowicz-Borowy, Warszawa 2007, s. 205–218.

Bogacka K., *Insygnia biskupie w Polsce. Pierścień, pektorał, infuła. XI–XVIII w.*, Warszawa 2008.

Bogacka K., *Insygnia biskupów drohiczyńskich – z dziejów polskiego dziedzictwa kulturowego*, „Roczniki Katedry Nauk Humanistycznych SGGW. Dziedzictwo kulturowe” 2006, t. 2, s. 175–181.

Bogacka K., *Pastorały biskupie z warszawskiej wytwórni „Braci Łopieńskich”*, [w:] *Brązownictwo warszawskie: dzieła, twórcy, kolekcjonerzy i badacze*, red. M. Bryl, A. Badach, Warszawa 2016, s. 59–67 oraz il. 7.1–7.10 na s. 134–136.

Bogacka K., *Pastorały w Polsce. XI–XVIII w.*, Marki 2004.

Chmiel A., *Barwa i chorągiew polska z ryciną*, Kraków 1919.

Cirlot J.E., *Słownik symboli*, tłum. I. Kania, Kraków 2006.

Filipow K., *Order Orła Białego 1705–2005*, Białystok 2006.

³⁸ K. Bogacka, *Geneza i treści ideowe*, op. cit., s. 205–218.

Forstner D., *Świat symboliki chrześcijańskiej*, przeł. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 1990.

Głoger Z., *Encyklopedia staropolska*, t. 1–4, Lipsk 1900–1905.

Górczyk W., *Półksiężyc, orzeł, lew i smok. Uwagi o godłach napieczetnych Piastów*, „Histmag” 2009, <https://histmag.org/Polksiezyc-orzel-lew-i-smok.-Uwagi-o-godlach-napieczetnych-Piastow-3057> [dostęp: 8.08.2018].

Jachimowski T., *Pierwszy Biskup Wojsk Polskich*, Warszawa 1937.

Kruszyński T., *Działalność artystyczno-kulturalna kardynała Fryderyka Jagiellończyka i jego dary dla katedry wawelskiej*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU” 1947, nr 5, s. 157–160.

Kuczyński S.K., *Herb Królestwa Polskiego w XIV–XV wieku. Wokół genezy, treści funkcji*, [w:] *Imagines Potestatis Rytuły, symbole i konteksty fabularne władzy zwierzchniej. Polska X–XV w.*, red. J. Banaszekiewicz, Warszawa 1994, s. 151–160.

Męciewska M., *Kawalerowie i statuty Orderu Orła Białego 1705–2008*, Warszawa 2008.

Nowakowska N., *Królewski kardynał. Studium kariery Fryderyka Jagiellończyka (1468–1503)*, Kraków 2011.

Pacut M., *Sztandar II. pułku ułanów legionowych im. marszałka Edwarda Śmigłego-Rydza z Ciechanowa*; <http://www.muzeumwp.pl/> [dostęp: 8.08.2018].

Piech Z., *Monety, pieczęcie i herby w systemie władzy Jagiellonów*, Warszawa 2003.

Piech Z., *Symbole władzy i państwa w monarchii Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Imagines Potestatis. Rytuły, symbole i konteksty fabularne władzy zwierzchniej. Polska X–XV w.*, red. J. Banaszekiewicz, Warszawa 1994, s. 117–150.

Pruszyński J., *Order Orła Białego w Rzeczypospolitej*, „Wrota Podlasia” 2015, https://www.wrotapodlasia.pl/pl/region_i_gospodarka/region/urodziny_wojewodztwa/Order%20Orla%20Bialego%20w%20Rzeczypospolitej.html [dostęp: 8.08.2018].

Suchodolski S., *Czy orzeł polski ma już tysiąc lat? (Uwagi o zwierzynku numizmatycznym Tomasza Panfila)*, „Biuletyn Numizmatyczny” 2001, nr 1 (321).

Trelińska B., *Pieczęć kapituły metropolitalnej gnieźnieńskiej z czasów arcybiskupa Fryderyka Jagiellończyka*, [w:] *Ecclesia, cultura, potestas. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa. Księga ofiarowana Siostrze Profesor Urszuli Borkowskiej OSU*, red. P. Kras, A. Januszek, A. Nalewajek, W. Polak, Kraków 2006, s. 513–518.

Węcowski P., *Pieczęć majestatowa Kazimierza Jagiellończyka. Datacja oraz próba wyjaśnienia, dlaczego król przestał jej używać*, „Studia Źródłoznawcze” 2011, t. 49, s. 97–116.

Znamierowski A., *Heraldyka i weksylologia*, współpr. i red. J.L. Kaczmarek, Warszawa 2017.

Znamierowski A., *Insignia, symbole i herby polskie*, Warszawa 2003.